

KAFKASYA'DA RUS KÜLTÜR POLİTİKALARI (XIX.-XX. YÜZYIL)*

Resul TURAN**

ÖZ

19. yüzyılın sonu itibarıyla Rus İmparatorluğu 23 milyon kilometrekareyi aşan geniş bir alana hakimdi. Bu geniş coğrafya, 1683'teki Osmanlı sınırlarının dört katından fazlaydı. Üstelik imparatorluk birçok din, dil ve ırkı kapsayan zengin bir nüfusa sahipti. Rusya'nın bu nüfusa yönelik idari, siyasi ve ticarî alandaki politikaları literatürde kısmen incelenmiş ancak kültür politikalarına ilişkin çalışmalar geri planda kalmıştır. Mevcut literatür, bu nüfusa ilişkin idari, siyasi ve ekonomik yönlerle ilişkin Rus politikalarının kısmi analizini sunmaktadır ancak kültür politikalarına yönelik çalışmalarda göreceli bir eksiklik söz konusudur. Bu çalışmada, Kafkasya'daki Rus kültür politikaları yani Rusya'nın dil, din, eğitim alanındaki kültürel iktidarının inşa süreci ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Rusya, Kafkasya, Dil, Din, Kültür.

RUSSIAN CULTURAL POLICIES IN THE CAUCASIA (XIX.-XX. CENTURIES)

ABSTRACT

By the end of the 19th century, the Russian Empire governed a vast territory spanning over 23 million square kilometers. This expansive geography exceeded the size of the Ottoman boundaries in 1683 by more than fourfold. Moreover, the empire boasted a diverse populace, encompassing individuals of many religious, linguistic, and racial backgrounds. Towards this population Russian policies in the administrative, political and economic fields have been partially examined in the literature, but studies on cultural policies have remained in the background. The existing literature has provided partial analysis of Russian policies concerning the administrative, political, and economic aspects pertaining to this particular demographic. However, there has been a relative lack of scholarly attention given to the examination of cultural policies in this context. This study aims to uncover the cultural policies implemented by Russia in the Caucasus region, specifically focusing on the establishment of Russia's cultural influence in areas such as language, religion, and education.

Keywords: Russia, Caucasus, Language, Religion, Culture.

* Gönderim Tarihi: 25.09.2023. Kabul Tarihi: 02.10.2023.

** Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Tarih Bölümü, RİZE.
Resul.turan@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7832-0552.

Giriş

Kafkasya, yaklaşık yüz yıl süren mücadele neticesinde Rusya'ya ilhak edilmiştir. Bu süreçte bazı bölgeler daha erken tarihlerde Rus hâkimiyetine girmiş ve Rus kültür politikalarını tecrübe etmiştir. Kafkasya, Rus idarecileri için dil, kültür, hatta iklim bakımından *medenileştirilmesi* gereken farklı bir coğrafya olmuştur. Bir açıdan Rus ve Kafkas kültürünün karşılaşma sürecini, Pavel Dmitriyeviç Tsitsianov, “*Onlar için her şey yeni, bizim için her şey garip*”¹ sözleriyle tanımlamıştır. Bu nedenle baskıcı Rus kültür politikaları uygulanmıştır. Bu süreci, E.S. Thaden, Ruslaştırma (*Obrusit*) ve Ruslaşma (*Obruset*) kavramlarıyla tanımlamak suretiyle Ruslaşmanın kendiliğinden gerçekleşirken, Ruslaştırmanın baskıyla olduğunu vurgular. Ruslaştırmayı plansız, idarî ve kültürel olmak üzere üçe ayırır. Plansız Ruslaştırma, bireylerin Rus kültürü ve dilini genellikle birkaç nesil boyunca benimsediği doğal bir süreçtir. İdari Ruslaştırma, Rus hükümetinin Rusça kullanımını dayatmasıdır. Son olarak kültürel Ruslaştırma, yerli kültürü Rus kültürüyle değiştirmeyi amaçlayan bir politikadır.²

1.Dil, Din, Eğitim ve Kültür Politikaları

Rus idaresi boyunca Kafkasya'nın yönetim merkezi olan Tiflis, erken tarihlerden itibaren Rus planlarının merkezinde yer almıştır. Çariçe II. Katerina'nın Dışişleri Bakanı Nikita Panin (1763-1781) bu planları şu sözlerle belirtmiştir:

“Gürcistan'da işi öyle kurgulamalıyız ki, her şey bizim yönetimimiz altında olmalı, Gürcüler kendi hükümetlerinin talimatlarını yerine getirdiklerini zannetmeli, Gürcistan hükümeti Gürcistan çıkarları için çalıştığına emin olmalı, gerçekte ise bizim isteklerimizi yerine getirmeli. Kısacası ruhu Rus, bedeni Gürcü olmalı.”³

Panin'in kültürel emperyalizm planı dostane amaçlarla 1783'te Georgiyevsk Antlaşması'nın imzalanması ardından 1801'de Tiflis merkezli Kartli Kaheti Krallığı'nın Rus işgaline uğramasıyla uygulanma fırsatı bulmuştur. Bu söylemler bizzat Rus Çarı I. Nikolay'ın “*Rus olmayan halkları Rusça düşünüp Rusça konuşmaya zorlayacak bir idarenin tesisi*” beyanıyla resmî Rus politikası hâline gelmiştir.⁴ Rusya'nın kültürel iktidar planı Gürcülerin Hristiyan

¹ *Akti, Sobranie Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissiey (AKAK)*, Tom II., Tiflis 1868, s. 46.

² Theodore R. Weeks, “Russification: Word and Practice 1863-1914”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Dec., 2004, 148/4, (Dec., 2004), s. 473-474.

³ Nikoloz Kortua, *Russko-Gruzinskiye Vzaimootnoşeniya Vo Vtoroi Polovine XVIII Veka*, Tiflis 1989, s. 108-111.

⁴ S.S. Lazaryan, *Voyenno-Politiçeskaya i Administrivno-Pravovaya Deyatelnost Knyazy M.S. Vorontsova v Kavkazskom Krae 1845-1854 gg*, Pyatigorsk 2012, s. 195-196.

kimliği ile Batı'nın temsilcisi olma iddiasından, özellikle toplumdaki İran ve Osmanlı karşıtlığından beslenmiştir. Bu nedenle bizzat Tsitsianov gibi Gürcü kökenli komutanlar Kafkasya'nın işgalinde Rusya'ya hizmet etmişlerdir.⁵ Bu destek edebiyat alanında da kendini göstermiş, Aleksandr Çavçavadze "Kafkasya" adlı şiirinde Rusya'yı Gürcüler arasında aydınlanma yolunu açan bir güç ve kurtarıcı olarak anlatılmıştır.⁶

Rusya'ya yönelik iyimser bakış açısı, XIX. yüzyılın başından itibaren yerini Rus politikalarından duyulan tedirginliğe bırakmıştır. Zira bunların temel hedefi Gürcü halkı için kutsal kabul edilen değerler olmuştur. Bunları, XIX. yüzyıl Gürcü ulusal kurtuluş hareketinin en önemli lideri İlia Çavçavadze şu şekilde belirtir: "*Atalarımızdan kalma üç kutsal şeyimiz var: Dil, vatan, din... Ulusal kimliğin ilk özelliği dildir*".⁷ Bu bağlamda idarî alanda yapılan değişimlerle Gürcü (*Kartvel*) ve Gürcistan (*Sakartvelo*) adlarının kaldırılmasına kadar varan bir süreç başlamıştır. İlk önce 1801'de Kartli-Kaheti Krallığı'nın Rusya'ya ilhakıyla Gürcistan Guberniyası (1801-1840), daha sonra Gürcistan-İmeretya Guberniyası (1840-1846) lağvedilmiştir.⁸ Dinî alana müdahaleyle 1811'de Gürcü Ortodoks Kilisesi, Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlanmış ve kilisedeki dinî faaliyetlerin Rusça olması kararlaştırılmıştır. 1817'de ayinlerin Rusça yapılabilmesi ve din adamı yetiştirilebilmesi amacıyla Tiflis'te Rus Ruhban Okulu açılmıştır. Bunu, 1818'den itibaren diğer bölgelerde açılan dinî okullar izlemiştir. Böylece Gürcü ulusal kimliğinin üç ana temeli olan *vatan, din, dil* kavramları bağımsızlığını kaybetmiştir.⁹

Eğitim, Rus kültür politikalarının en güçlü aracı, idarî ve toplumsal alandaki hâkimiyetin anahtarı olmuştur. Özellikle Rus olmayan halkların eğitim yoluyla Ruslaştırılması, bunun nasıl yapılması gerektiği uzun yıllar tartışılmıştır. Halk Eğitim Bakanı Aleksandr Şişkov (1824-1828) eğitime dair şu sözleri sarf etmiştir:

"Bilimler, ancak tuz gibi ölçülü, insanların durumuna ve ihtiyaca göre, hangi mertebeye sahipse o kadar verildiğinde faydalıdır. Eksiklikleri kadar fazlalıkları da gerçek aydınlanmaya aykırıdır. Bütün millete okuma

⁵ A.V. Fadayev, *Rossia i Kavkaz v Pervoy Tretiy XIX Veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1960, s. 124-126

⁶ *Ahali Kartuli Literatura (XIX s)*, Tbilis Universitetis Gamomtsemloba, Tbilisi 1979, s. 16-17.

⁷ P.V. Lebedeva, "Formirovanie Gruzinskoy Natsionalnoy İdey", *Sovremennaya Nauka: Aktualme Problemi Teorii i Praktiki*, Seria: Poznanie, 3 (2021), s. 22-25.

⁸ "Tifliskaya Guberniya", *Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii*, Tom V, Sankt Peterburg 1885, s. 127-128.

⁹ *İstoriçeskiy Obzor Deyatelnosti Ministerstva Narodnago Prosveşeniya: 1802-1902 gg.*, Sost. S.V. Rojdestvenskiy, İzdanie Ministerstva Narodnago Prosveşeniya, Sankt Peterburg 1902, s. 1.

yazma öğretmek yarardan çok zarar getirir. Bir çiftçi oğluna retorik öğretmek, onu zararlı değilse bile işe yaramaz bir vatandaş yapar.”¹⁰

Gürcü topraklarında Rus idaresinin tesisinin ardından yerel okulların yanında ilk ve orta (gimnazyum*) dereceli Rus okulları açılmaya başlamıştır. İlk olarak iki sınıflı Rus İlkokulu 1802’de Tiflis’te faaliyete başlamış ancak öğrencilerin Rusça öğrenmede zorlanmaları üzerine kapanmıştır. 1804’te soylular için yeni bir ilkokul açılmıştır. Bunları 1820’li yıllardan itibaren Tiflis, Kutais ve 1830’da Gürcü *uezd*lerinde (kaza) açılan Rus okulları izlemiştir.¹¹ Eğitim, ilk zamanlar Rusça ve Gürcüce olarak yürütülmüştür.¹² Hatta 1819’da Tiflis valisi ve Kafkasya başkomutanlığı görevindeki A.P. Yermolov’un girişimiyle Halk Eğitim Bakanlığı’ndan ziyadesiyle talep gören ve yaygın olan Tatarca [Türkçe] için sınıf açılması talep edilmiştir.¹³ Bu faaliyetler 1848’de Tiflis merkezli Kafkas Eğitim Bölgesi (Okruğu) ile kurumsal bir kimliğe kavuşmuştur.¹⁴ Benzer faaliyetler Azerbaycan topraklarında açılan kaza mektepleriyle sürdürülmüştür. Temel eğitim dili Rusça olan bu okullarda önceleri sadece Rus memur çocukları eğitim görmüş ancak devlet kadrosuna atanmada ve ticarî faaliyette avantaj sağlaması nedeniyle yerel halk da ilgi göstermeye başlamıştır.¹⁵

Rus yönetimi Müslüman halk üzerindeki Ruslaştırma politikasını ise iki farklı şekilde yürütmüştür. İlk olarak Güney Kafkasya’da molla ve ulema sınıfını kontrol altında tutabilmek amacıyla Şii ve Sünnileri ayırıştırarak bir dinî idare tesis etmiş; ikinci olarak Rus okulları açmıştır.¹⁶ Ne var ki, ilk başlarda dinî hassasiyetlerden dolayı Müslüman halkın Rus okullarına ilgisi sınırlı kalmış, bunun üzerine 1847’de Tiflis Şii (*Aliyye*) Müslüman Okulu ve 1848’de Tiflis Sünni (*Ömerriye*) Müslüman Okulu açılmıştır. Bu medrese tarzındaki

¹⁰ *Sbornik Rasporyajeniy po Ministerstvu Narodnago Prosveseniya*, Tom Perviy, 1802-1834, Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1866, s. 529

* Çarlık Rusyası’nda Rusça eğitim veren en yüksek dereceli ortaöğretim kurumu.

¹¹ Bondo Kupatadze, “Language Policy of The Russian Empire in Georgia”, *The 3rd International Symposium Languages and Memories: The Multi-Layered Human Experiences and Varieties of Interpretations*, Research Institute for World Languages, Osaka University, November 1, 2009 Japan, s. 405-406.

¹² AKAK, Tom 2, Tiflis 1868, No 365: “Otnoşenie kn. Tsitsianova k ministru narodnago prosveseniya gr. Petru Vasileviçu Zavodovskomu, ot 28-go dekabrya 1802 goda, No 21”, s. 195.

¹³ AKAK, Tom 6, Çast I., 1874 Tiflis, No 174: “Otnoşenie gen Yermolova k ministru narodnago prosveseniya, ot 21-go yanvar 1819 goda, No 24”, s. 134.

¹⁴ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii c 1649 goda*, Tom XXIII, Otdelenie I. 1848, Sankt Peterburg 1849, s. 96-112.

¹⁵ *Azerbaycan Tarihi*, C IV, Redaktor Mahmud İsmayılov, Bakı 2007, s. 140-141.

¹⁶ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 13.

okulların eğitim süresi toplam altı yıl olarak planlanmıştır. Okul müfredatında Türkçe, Farsça, Arapça, Rusça, coğrafya, tarih, cebir, Rus hukuku ve güzel yazı dersleri yer almıştır. Öğrencilerin İslam kursu derslerindeki başarısının değerlendirilmesinden Şii medresesinde şeyhülislam, Sünni medresesinde müftü ve Rus kursu derslerinde müteveli sorumlu olmuştur.¹⁷

Kuzey Kafkasya, çetin mücadeleler nedeniyle Rus hâkimiyetinin zor tesis edildiği bölgelerden olmuştur. Rusya, direnişi kırabilmek ve Kafkas topraklarını kontrol altına alabilmek için temeli eskilere dayanan, yerel elitlerin oğullarının rehin alındığı “*zalojnik/emanet*” sistemini uygulamıştır.¹⁸ Söz konusu uygulamayla Rus eğitimi ve kültürüyle yetişmiş çocukların Kafkasya’nın gelecekteki idarecileri ve Rus kültürünün temsilcisi olması amaçlanmıştır. Bu bakımdan emanet okulları, Kafkasya’daki Rus eğitiminin ilk örnekleri olmuştur.¹⁹ XVIII. yüzyılın sonlarında Yekaterinodar [Krasnodar]’da açılan bu okulları, dağlı çocuklar için açılan yatılı okullar, Stavropol ve Yekaterinodar gimnazyumları izlemiştir.²⁰ Rusya’nın eğitim politikasının hedefi sosyo-kültürel yönlerden Rus yanlısı elit bir tabaka oluşturmak olmuştur. Bu amaçla dağlı halk, yereldeki Rus eğitiminin ardından Moskova, St. Petersburg gibi şehirlerde okumaya teşvik edilmiştir. Böylelikle Rus eğitimi ve kültürüyle yetişmiş ve Rusya’ya sadık bireyler hâline gelmeleri amaçlanmıştır. Bu bağlamda, eğitim alanında Ruslaştırma politikalarının ağırlığı daha fazla hissedilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Kafkasya’daki eğitim faaliyetlerinde daha sistemli bir altyapı oluşturulmuştur. Kafkas halklarının Rus vatandaşlığına hazırlanması amacıyla yeni okullar açılmıştır. İlk 1850’lerin başında Kabardey prensleri ve özdenlerin²¹, diğer bir ifadeyle yörenin ileri gelenlerinin çocukları için Nalçik’te bir okul faaliyete girmiştir. Müfredatta din kültürü, Türkçe, Arapça, Rusça ve aritmetik dersleri yer almıştır. İlk üç ders Müslüman din adamları tarafından verilmiştir. Eğitimcilerin güvenilir olmasına dikkat edilmiştir. Bu dönemde Rus okulları da Derbent’te, Temir-Han-Şura ve İnguşetya’da eğitime başlamıştır.²²

¹⁷ Gülnara Goca Memmedli, *Gürcistan’da İslam Din Eğitimi*, Ankara 2021, s. 27-30.

¹⁸ Con Baddeli, *Zavoevanie Kavkaza Russkimi 1720-1860*, Moskva 2011, s. 187.

¹⁹ O.S. Mutiyeva, “Deti-Amanatı v Politike Rossiyskoy İmperii v Godı Kavkazskoy Voynı 1817-1864 gg. (na primere Dagestana)”, *Problemy Vostokovedeniya*, 1/83 (2019), s. 48.

²⁰ Nadejda Oskarovna Bleih, “Rol Rossiyskoy İmperii v Razvitii Sistemı Prosveşeniya u Musulmanskih Narodov Severnago Kavkaza”, *Dialog so Vremenem*, 72 (2020), s. 377-383.

²¹ Özden: Soylular. Karaçay Türklerinde şu sosyal sınıflar mevcuttur: Biy-Tavbiy (Prensler), Çanka (siyasi ve ekonomik gücü azalan prensler), Özden (soylular), Kara Özden (ikinci sınıf soylular), Kullar (köleler); Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1993, s.70-72.

²² L.F. Şişimer, *Prosodiçeskaya Struktra Russkoy Otvetnoy Repliki v Usloviyah Kabardino-Çerkeskoy İnterferentsii*, Directmedia, Moskva-Berlin 2015, s. 11-12; L.B. Kusova, D.B. Yelena, “Stanovlenie i Razvitie Naçalnago Obrazovaniya v Severo-Kavkazskom Regione

Diğer yandan Ermeni Lazarev Ailesi tarafından Moskova’da kurulan Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü, Kafkasya’daki Rus bürokrasisi için yetişmiş kadrolar sağlamıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya kökenli öğrenci sayısı da artmıştır. Tatarca, Farsça, Arapça gibi yerel dillere hakim mezunlar yetiştirilmiş ve yerli idareciler üzerinden Kafkasya’nın Rusya’ya entegrasyonu amaçlanmıştır.²³ Bir yandan Rus eğitimi almış yerel temsilciler diğer yandan Kafkas dillerine hâkim Rus/Hristiyan kadrolar oluşturulmuştur.

Rus İmparatorluğu Halk Eğitimi Bakanlığı, 1869’da Rus olmayan halkların eğitimini konu alan “Yabancıların Eğitimi Hakkında Belgeler ve Makaleler Koleksiyonu” adlı eseri yayımlamıştır. Söz konusu çalışmada “Anavatanımızda yaşayan tüm yabancıların eğitiminin nihai amacı, hiç şüphesiz, onları Ruslaştırmak” olarak açıklanmıştır. Bu kapsamda yerel eğitim politikalarının yanında, özellikle İngilizlerin Hindistan’da ve Fransızların Cezayir’de uyguladıkları eğitim politikaları yakından incelenmiştir.²⁴

Kazan Üniversitesi ve İlahiyat Akademisi profesörü Rus Türkolog N.İ. İlminskiy, Rus olmayan halkların eğitimine dair yeni doktrini şekillendirmiştir. İlminskiy, yöntem olarak anadilde ilkökul eğitimi ve Rus dili üzerinden aşamalı bir geçiş sürecini savunmuştur. Planı uygulamak üzere Rusya İmparatorluğu Halk Eğitimi Bakanı D.A. Tolstoy; Volga, Urallar, Sibirya, Kafkaslar ve Kırım halkları arasında ilkökul ağını genişletmek için bir plan hazırlamıştır. Ancak Kafkasya’daki eğitim faaliyetleri doğrudan St. Petersburg’un değil, Kafkasya Namestniği (Naibi) Baş Yönetim Amiri’nin yetkisi altında kalmıştır. 1870’lerden itibaren seküler eğitim kurumlarının inşası, kadrolarının seçimi ve işleyişlerine dair görev dağılımı oluşturulmuştur ancak Kuzey Kafkasya’daki bu ilk girişimler başarısız olmuştur. Zira Kabardey köylerindeki üç Rus okulu rağbet görmemesi üzerine kapanmıştır. Rus okullarının kurulmasındaki ikinci aşama, avul [köy] ilkokullarının düzenlendiği 1890’ların sonları olmuş ve daha başarılı bir eğitim öğretim faaliyeti sağlanabilmiştir. 1914 yılı verilerine göre Kaberdey ve Balkar’da faaliyet gösteren Rus okulu sayısı ellidir.²⁵

a.Rus Şehir Kültürü: Binalar, Anıtlar, Caddeler

Rus kültür politikalarının Kafkasya’daki somut tezahürü şehirleşme alanında kendini göstermiştir. Özellikle Kafkasya’nın idarî şehri Tiflis, kültürel

(konets XVIII naçalo XX stoletiy)”, *Vestnik Kostromskago Gosudarstvennago Universiteta*, 15/2 (2009), s. 292-293.

²³ Özhan Kapıcı, “Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX.Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitünün Kuruluşu ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Türkbilig* , 31 (2016), s. 1-32 .

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. *Sbornik Dokumentov i Statey Po Voprosu Ob Obrazovanii İnoroditsev*, Tipografiya Tovarişestva Obşestvennaya Polza, Sankt Peterburg 1869.

²⁵ *Severnny Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2007, s. 270-273.

politikaların oluşturduğu yeni kimliğin temsil merkezi olmuştur. Şehrin Rus hâkimiyeti öncesinde, 1795'te Aga Muhammet Han tarafından harap edilmesi²⁶ bayındırlık anlamında şehrin daha hızlı Ruslaştırılmasında avantaj sağlamıştır. Böylelikle Rus kimliğinin temsilcisi Avrupa tarzında resmî binalar, tiyatrolar, sinemalar, kütüphaneler, parklar gibi kamusal alanlar inşa edilmiştir. Bununla birlikte şehrin doğulu ve batılı kimliğini temsil eden iki farklı yaşam merkezi ortaya çıkmıştır. Bir tarafta Rus tarzı mahalle düzeninde yeni inşa edilmiş geniş ve düz caddeler; diğer tarafta ise farklı halkların bir harmoni oluşturduğu eski mahalleler, labirent sokaklar, kalabalık kervansaraylar ve pazar yerleri almıştır.²⁷ D.İ. İsmailzade'nin ifadesiyle Kafkasya şehirleri, doğulu kentlerden batılı kapitalist şehirlere dönüşmüştür.²⁸

Rus idaresinin Kafkasya'da kalıcı olma iddiasının simgeleri arasında heykel ve anıtlar da bulunmaktadır. Bu eserler geçmiş ile gelecek arasında bağ kurma suretiyle tarihi bir kişiliği veya olayı anmaya hizmet etmiştir. Böylelikle hem geçmiş canlı tutulmuş hem de tek tip bir tarih oluşturulmuştur. Bu bağlamda Kafkasya'ya birçok farklı kimlik ve meslekten “*Rus medeniyetinin ürünü*” (imparator, komutan, asker, yazar, şair, din adamı vb.) şahsiyetlere ait anıt ve heykeller dikilmiştir. Cadde ve sokak adları değiştirilmiş, coğrafi adlandırılmalar Rus fonetiğine göre yeniden isimlendirilmiştir. Vorontsov, Baryatinskiy, Tsitsiyanov, Puşkin, Tolstoy gibi adlar her yerde kullanılmıştır. Klasik Rus şehrinin simgesi olan merkezi bir kilise, gösterişli resmî binalar ve caddeler inşa edilmiştir.²⁹

Tiflis, kentsel ve kültürel faaliyetler açısından Kafkasya Naibi Mihail Semyonoviç Vorontsov döneminde (1845-1854) gelişme göstermiştir. Bu dönemde tiyatrolar, kütüphaneler, okullar ve spor salonları açılmıştır. Kafkasya'nın ilk halk kütüphanesi, Vorontsov'un girişimiyle 1846'da Tiflis'te açılmıştır. Kütüphane koleksiyonu Rusya ve yurtdışından binlerce kitap temin edilerek zenginleştirilmiştir.³⁰ 1847-1848 yıllarına ait kütüphane koleksiyonundaki eserlerin tamamına yakını Avrupa dillerindedir. Gürcüce, Ermenice,

²⁶ Platon Ioseliani, *A Short History of the Georgian Church*, Saunders, Otley and Company, London 1866, s. 190-191.

²⁷ James Forsyth, *Kafkasya*, Çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019, s. 336-337.

²⁸ D.İ. İsmail-Zade, *Naselenie Gorodov Zakavkazskago Kraya v XIX –naçale XX v. İstoriko-Demografiçesiy Analiz*, Moskva 1991, s. 11.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk.; *Pamyatniki Vremen Utverjdeniya Russkago Vladiçestva na Kavkaze*, Pod Redaktsiyey General Mayor Potto, Vıpusk I., Tipografiya Ştaba Kavkazskago Voennago Okruga, Tiflis 1906; Kuzey Kafkasya'daki Rus anıtlarına dair kapsamlı bir çalışma için bk.; D.S. Tkaçenko, *Rossiyskie İstoriko-Kulturnie Pamyatnik na Severnom Kavkaze v XIX-naçale XX vv.*, Severo-Kavkazskiy Federalniy Universitet, Stavrapol 2017.

³⁰ Kütüphaneye dair ayrıntılı bilgi için bk., Resul Turan, “Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi ve Milli El Yazmaları Merkezi”, *Kitap ve Kütüphane*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021, s. 203-214.

Türkçe, Arapça, Farsça kaynak sayısı yok denecek kadar azdır.³¹ Bakü'deki ilk halk kütüphanesi ise Neriman Nerimov'un adına 1894'te açılmış ve 1898'de kapatılmıştır.³²

Güney Kafkasya'nın önemli şehirlerinden biri olan Bakü ise Tiflis'e nazaran daha yavaş bir kentsel gelişim göstermiştir. Bunda, Başkomutan P.D. Tsitsianov'un, 1806'da Bakü şehrinin anahtarının teslimi esnasında bir fedai tarafından öldürülmesi³³ etkili olmuş ve bir çeşit cezalandırma yöntemi olarak şehir bakımsız bırakılmıştır. Vorontsov dönemiyle başlayan şehir planlaması ve altyapı gibi çalışmalar petrol ticaretinin gelişimiyle artmıştır.

Kafkasya'nın ilk Rus tiyatrosu 1845'te Tiflis'te kurulmuştur. 1850'de bir Gürcü tiyatrosu da açılmış ancak Gürcü ulusal kültürün merkezi hâline gelmesi nedeniyle kısa süre sonra kapatılmıştır.³⁴ Vorontsov, Rus tiyatrosunun geliştirilmesi amacıyla bizzat girişimlerde bulunmuştur. St. Petersburg'ta bulunan İmparatorluk Tiyatroları'nın Müdürü T.S. Gedeonov'dan yerli halkın Rus dili ve Rus tiyatrosu hakkında bilgilenmesi, Kafkasya'da görevli Rus idareci ve subayların kültürel faaliyetlerden mahrum kalmaması amacıyla yeni bir tiyatro binası inşası için destek talep etmiştir.³⁵ 1860'larda Gürcü tiyatro grupları tarafından Kutais, Gori, Telavi gibi şehirlerde Batı klasiklerinden uyarlanan oyunlar sahnelenmiştir.³⁶ Bakü'deki ilk tiyatro ise iş adamı Zeynelabidin Tağıyev tarafından 1883 yılında yapılmış; burada milli oyunlar, müzikaller ve dünya klasikleri sahnelenmiştir.³⁷ Ayrıca 1890'larda şehirdeki ilk musiki ve resim okulları açılmıştır.³⁸ Böylelikle Avrupa medeniyetinin doğusunda yani Asya sınırında Batı kültür ve sanatının yükselmesi, Doğu etkilerinin silinmesi amaçlanmıştır. Fakat, Ruslaştırma süreci, Güney Kafkasya'da 1991 yılından itibaren bağımsız devletlerin yükselişiyle birlikte yerel milliyetçilikle yer değiştirmiş, *Rus medeniyetine* ait izlerin yerini yerel muadilleri almıştır.³⁹

³¹ “Otçet po Publiçnoy Biblioteke”, *Kavkaz*, No: 47, (20 Noyabr 1848), s. 187.

³² *Nariman Narimanov: İzbrannie Proizvedeniya 1890-1917*, Tom 1, Bakü 1988, s. 40-41, 287.

³³ N.F. Dubrovin, *Zakavkaze ot 1803-1806 goda*, Sankt Peterburg 1866, s. 479.

³⁴ *Malaya Sovyetskaya Entsiklopediya*, (Gornyatsey-İlosos), Moskva 1958, s. 193; S.G. İsakov, *Literatura Narodov Zakavkazya*, Vıpusk I, Tartu 1990, s. 59.

³⁵ *Teatr v Tiflise s 1845-1856 god*, Tipografiya Kantseliariy Glavnonaçalstvuiuşçego Grajanskoy Çastii na Kavkaze, Tiflis 1888, s. 7.

³⁶ G. Buhnikaşvili, *Gruzinskiy Teatr za Sto Let: Krat. Obzor*, Zarya Vostoka, Tbilisi 1950, s. 31.

³⁷ A.G. Sarabskiy, *Voznikovenie i Razvitie Azerbaycanskago Muzikalnogo Teatra* (do 1917), İzdatelstvo AN Azerbaycanskoy SSR, Baku 1968, s. 163.

³⁸ *Azerbaycan Tarihi*, s. 357.

³⁹ Örneğin, Ruslar tarafından Tiflis'in en önemli caddesine Kafkasya komutanı General Yevgeniy Aleksandroviç Golovin (1837-1842) onuruna verilmiş olan Golovinskiy Prospekt (Golovin Caddesi) adı 1918'de Rustaveli Caddesi'ne, Bakü'deki en ünlü cadde olan Çar Tsar I. Nikolayskaya Ulitsa adı İstiklaliyet Caddesi'ne, Erivan'da Vali Mihail Astafyev (1860-1869) onuruna verilen Astafyevskaya Ulitsa adı Ermeni şair Haçatur Abovyan'ın

b.Matbuat: Gazeteler, Dergiler, Yıllıklar

Basın ve yayın araçları Rus idaresinin Kafkasya’da yerleşmesinde ciddi bir rol üstlenmiştir. Güncel gelişmeler, okur oranı görece düşük olmasına rağmen bu kanal üzerinden kitlelere duyurulmuştur. Bu faaliyetlerde ana merkez Tiflis olmuştur. Bu yayınlardan ilki, resmî haber ve emirlerin yer aldığı, 1821-1825 yıllarında çıkarılan Gürcüce *Kartuli Gazeti*’dir.⁴⁰ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde yayına başlayan Rusça *Tiflisskie Vedomosti* (1828-1832) adlı gazete Kafkasya’daki ilk resmî Rusça gazetedir.⁴¹ Gazete, Rusça dışında iki farklı dilde, *Tpilis Utskebani* adıyla Gürcüce ve *Tiflis Ehbarı* adıyla Farsça yayımlanmıştır.⁴² Gazetenin ayrıca Tatarca (Türkçe) ve Ermenice çıkarılmasına dair girişimler olmuştur. Özellikle Azerbaycan ve hatta Güney Kafkasya’ya yeni yerleşen Ermeniler arasında yaygın olması nedeniyle Tatarca bir gazete için resmi izin alınmış⁴³ ancak somut bir adım atılamamıştır. Bir süre ertelemelere rağmen Ermenice *Ararat* (1850-1851) adlı gazete Rahip Gabriel Seropoviç Patkanov’un redaktörlüğünde yayımlanmıştır.⁴⁴

Rus idaresinin Kafkasya’daki yayın organı olarak *Kavkazskiy Kalendar* (1845-1916), *Kavkaz* (1846-1918) gibi Rusça yıllık ve gazeteler faaliyet göstermiştir. *Kavkaz*, özel sermayeli yayın olmasına rağmen Rus politikalarına katkısı nedeniyle maddi olarak desteklenmiş, idarenin siyasî ve edebî yayın organı hâline gelmiştir.⁴⁵ Ayrıca Rus idaresinin Kafkasya’da teşekkülüne dair tarihî kaynaklar ile çalışmaların yer aldığı *Kavkazskiy Sbornik* adlı yıllık süreli eser yayımlanmaya başlamıştır.⁴⁶ Gürcüce yayın yapan *Tsiskari* (1852-1875),

anısına Abovianskaya Caddesi olarak dönüştürülmüştür. G.İ. Uspenskiy, *Polnoe Sobranie Soçineniy: Vlast Zemli Oçerki i Rasskazı 1882-1883*, Tom 8, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1949, s. 221-222; *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası*, II Cild, Baş Redaktor Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı 2004, s. 180; A.T. Uruşadze, *Kavkaz: Vzaimodeystvie Kultur (Konets XVIII-Seredina XIX vv.)*, İzdatelstvo Yujnogo Federalnogo Universiteta, Rostov na Donu 2016, s. 94; V.A. Leonova, K.K. Vardanyan, L.B. Efremyan, “İstoriçeskiy Obzor Sozdaniya Ulitsı Haçatura Aboviana v G. Erevane i Sovremennoe Sostoyane Odnoimennogo Skvera”, *Lestnoy Vestnik*, 3 (2021), s. 82.

⁴⁰ *Periodičeskaya Peçat na Kavkaze*, Elektropeçatnaya Gruz. İzd. T., Tiflis 1901, s. 25-26.

⁴¹ “Tiflisskie Vedomosti”, *Bibliografiya Russkoy Periodičeskoj Peçati 1703-1900 gg.*, Sostavitel N.M. Lisovski, Tipografiya Akts. Obş. Tip. Dela, Petrograd 1915, s. 74-75.

⁴² *Sovremennik: Literaturny Jurnal İzdavaemy Aleksandrom Puşkinim*, Kniga, Moskva 1987, s. 49.

⁴³ *Aktı, Sobranie Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissiey*, (AKAK)1866-1904, Tom VIII, I. Grajdanskaya Çast, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestika Kavkazskago, Tiflis 1881, s. 14-15; D.L. Vateyşvili, *Russkaya Obşestvennaya Misl i Peçat na Kavkaze v Pervoy Treti XIX Veka*, Moskva 1973, s. 137.

⁴⁴ Yuriy Luçinskiy, “Knyaz M.S. Vorontsov na Kavkaze: Vektory Kulturnoy Politiki”, *Svobodnaya Misl*, 6/1684 (2020), s. 203.

⁴⁵ *Kavkaz*, 1846, No:2, s. 2; *Kavkaz*, 1901, No:1, s. 7.

⁴⁶ “Kavkazskaya Sbornik”, *Voennaya Entsiklopediya*, Tom XI., Tip. T-va İ.D. Sitina, Sankt Peterburg 1913, s. 250.

Sakartvelos Moambe (1863-1863), *Droeba* (1866-1885), milliyetçi çizgisindeki *Iveria* (1877-1906) gibi dergi ve gazeteler ise kapatılmıştır.⁴⁷

2.Baskıcı Politikalar ve Yerel Tepkiler

Çar II. Aleksandr'ın 13 Mart 1881 tarihinde bir suikast sonucu öldürülmesi Rus dili ve Ortodoks Rus Hristiyanlığın daha sert dayatıldığı bir süreci başlatmıştır. Bu çerçevede Ermeni-Gregoryen kilisesi ve Gürcü dili üzerindeki baskı artırılarak 1881 yılında yürürlüğe giren yeni bir yasa ile ilkokullarda Gürcüce eğitim dili olmaktan çıkarılmıştır.⁴⁸ 1882'de Ukrayna gibi Gürcistan (*Sakartvelo*) adı da idarî ve toplumsal alandan kaldırılmıştır.⁴⁹ Diğer taraftan muhtemelen Gürcüce etkisinin kırılması amacıyla Batı Gürcistan'da Megrelce, Svanca gibi lehçeler,⁵⁰ Acara bölgesinde ise Türkçe ön plana çıkarılmıştır.⁵¹

Ruslaştırma politikalarına karşı tepkiler 1880'lere doğru Gürcü ulusal hareketi içinde sert bir şekilde dillendirilmeye başlamıştır. Bu hareketin öncüleri olarak I. Çavçavadze, A. Tsereteli, D. Kipiani, Y. Gogebaşvili, S. Meshi, N. Nikoladze gibi isimler ön plana çıkmıştır.⁵² Bu kişiler Rus politikalarına karşı cemiyetler ve basın-yayın kuruluşları üzerinden mücadele etmişlerdir. 1879'da Dimitri Kipiani ve İlia Çavçavadze'nin önderliğinde "Gürcüler Arasında Okur Yazarlığı Yayma Cemiyeti" kurulmuştur. Cemiyetin öncülüğünde okullar, kütüphaneler açılmış; Gürcü el yazmaları ve eserler toplanmış ve Gürcü tarihine dair kitaplar yayımlanmıştır.⁵³ Diğer taraftan ise cemiyet, yerel halkın eğitimi hususunda Hristiyanlık üzerinden Ruslaştırma faaliyeti yürüten "Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığın Yeniden Kuruluşu Cemiyeti" ile rekabet içinde olmuştur. Benzer durum Müslüman kesime karşı da söz konusu olmuştur. D.Z. Bakradze, devlet okulları müfettişliği dönemine ait raporlarında Abhazlar arasında Müslüman din adamlarının etkisinin ortadan kaldırılmasını ve seküler eğitim faaliyetlerinin yayılmasını gerekli görmüştür.⁵⁴ Bu amaçla 1883'te

⁴⁷ A. Baramidze, Ş. Radiani, V. Jgenti, *İstoriya Gruzinskoy Literaturi: Kratkiy Oçerk*, Tiflis 1958, s. 134-135; Forsyth, *Kafkasya*, s. 338.

⁴⁸ Kupatadze, "Language Policy of The Russian Empire in Georgia", s. 405-406.

⁴⁹ M.İ. Kalinin, *İzbrannie Proizvedeniya 1917-1925*, Tom 1, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturi, Moskva 1960, s. 357-358.

⁵⁰ Luiza Haçapuridze, *Yakob Gogebaşvili Qartvelta Satemo Kiloebis Şesaheb, Qartvelur Ena Kilota Gandasebis Sakithebi*, Kutaisi 2009, s. 110.

⁵¹ "Delo Narodnago Obrazovanie v Adjari", *Bratskoe Slovo*, Tbilisi 1915, s. 4.

⁵² *Oçerki İstории Gruzii: Guriziya v XIX. veke*, Tom V, Tbilisi 1990, s. 429.

⁵³ Cemiyetin faaliyetlerine dair yayın için bk: E. Takayşvili, *Opisanie Rukopisey Obşestva Rasprostraneniya Gramotnosti Sredi Gruzinskago Naseleniya*, Tom I, Vıp. 1-4., Tipografiya K.P. Kozlovskago, Tiflis 1902-1904.

⁵⁴ R.Ş. Zelnitskaya, "Prosvetitskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Abhazii v Kontse XIX-Naçale XX. v.", *Kavkazologiya*, 1 (2019), s. 90.

Osetya merkezli “Terek Oblastı Dağlıları Arasında Eğitim ve Teknik Bilgiyi Yayma Cemiyeti” kurulmuştur.⁵⁵

Ruslaştırma politikalarına karşı Gürcü ulusal kurtuluş hareketinin basındaki bayraktarları olan *Droeba* (1846-1918), *Iveria* (1877-1906), *Şroma* (1881-1883) gazeteleri ve *İmedi* (1881-1883) dergisinde Ruslaştırma karşıtı, bağımsızlık yanlısı ve devrimci yazılar yayımlanmıştır. Gürcü muhalifler görüş farklılıklarına rağmen ulusal kültürü koruma mücadelesinde tek bayrak altında toplanmışlardır. Örneğin, *İmedi* dergisi baskı nedeniyle kapatılmış ve derginin kadrosundaki isimler *İveria* gazetesine geçmiştir. Böylelikle Gürcü ulusal güçleri Rusya'ya karşı eğitim, basın-yayın ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla mücadele yürütmüşlerdir.⁵⁶

Bu isimlerden Dimitri Kipiani, ilköğretimde anadil yerine Rusça öğretilmesine tepki olarak Kafkas Eğitim Bölgesi üyesi [Kiril Petroviç] Yanovskiy'e hitaben kaleme aldığı “Açık Mektup”ta şu sözleri sarf eder:⁵⁷

“Cengiz Han, Temurlenk, Şah Abbas, Nadir Şah halkımızın iradesini kıramadılar da siz mi bunu yapmaya çalışıyorsunuz? Kendi özgür irademizle sonsuz bağlı olduğumuz Rusya'ya güvendik. Hayır, beyler, Yanovskiy Bey yanılmıyor, ama gerçeğe karşı iki kez günah işliyor. İlki, Gürcü halkının sevgisinden ve bağlılığından mahrum etmeye çalıştığı için Rusya'ya karşı günah işliyor ve ikincisi, çocuk eğitiminin ilk yılının anadille olmasını, ancak sonra yabancı dille olmasını emreden... bilime karşı günah işliyor.”

Rusya'nın dil politikası bazı liberal Rus eğitimciler arasında da tepkilere ve eleştirilere yol açmıştır. Kutais'deki Gimnazyum Müdürü Aleksander Stoyanov, 1880 yılı raporunda Yanovskiy'e ilköğretimde anadil eğitiminin gerekliliğini, buna bağlı olarak Gürcü eğitimcilerin veya Gürcü dilini bilen Rus eğitimcilerin istihdam edilmesini; daha üst sınıflarda ise Gürcü diliyle Rusça öğretilmesini savunmuştur. Ayrıca Gürcistan'da Rusça eğitim gören Rus çocuklarının Gürcü diline, Gürcü gelenek ve kültürüne uzak kalmalarına dikkat çekerek ileride yerel idareci olacak bu kişilerin Gürcü toplumuna yabancılaştığını savunmuştur. Poti-Tiflis demiryolunu inşa eden İngiliz hükümet görevlileri dahi Gürcü dilini 5-6 ay içinde öğrenirken yarım asırdan fazla Gürcistan'da yaşayan Rusların bir kelime dahi Gürcüce telaffuz edemediklerini, bu nedenle zorunlu ders olarak Gürcüce öğretilmesini ve hatta üst sınıflarda Gürcü edebiyatının zorunlu olması gerektiğini savunmuştur. Stoyanov, muhalif

⁵⁵ *Severnny Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2007, s. 270-273.

⁵⁶ *Oçerki İstorii Gruzii: Guriziya v XIX. veke*, Tom V, Tbilisi 1990, s. 429.

⁵⁷ *Droeba*, No: 262, (12 Aralık 1880), s. 1-2.

kişiliği nedeniyle bir süre sonra Kutais'teki görevinden uzaklaştırılrsa dahi Rus politikalarına yönelik muhalefetini Batum'da sürdürmüştür.⁵⁸ Diğer taraftan yerli aydınlar arasında bunların tersi düşüncelere sahip olanlar da vardır. Mesela Rusya'nın dil politikasını farklı yönden savunan E.İ. Kobahidze Rusça öğretiminin dağlı halkların imparatorluk içinde sosyalleşmesini, kendi sosyal statülerini yükseltmesini ve emperyal birleşmenin maliyetinin yumuşamasını sağladığını ileri sürmüştür.⁵⁹

Eğitim alandaki baskıları Gürcü dilinde Ruhban eğitiminin yasaklanması izlemiştir. Bu projenin fikir babası olan Eksarh Pavel, Tiflis Ruhban Okulu'nda Gürcü dili eğitimini kaldırmış ve bu dili aşağılayan ifadeler kullanmıştır. Gürcü öğretmenleri görevden alarak yerine Rus eğitimcileri davet etmiştir.⁶⁰ Bu gelişmeler üzerine Dimitri Kipiani, gazetede yazısında Rusya'nın Gürcistan'daki politikasını ciddi bir şekilde eleştirmiş, ardından Tiflis Ruhban Okulu'ndan atılmış olan Ioseb Lagiaşvili adlı öğrenci, 24 Mayıs 1886'da okul rektörü Çudetskiy'i öldürmüştür. Bunun üzerine Psikopos Pavel, Çudetskiy'nin cenaze töreninde tüm Gürcü ulusunu lanetlemiştir. 8 Haziran'da Pavel'e bir protesto mektubu daha yazan Dimitri Kipiani, 6 Ağustos'ta İmparatorun emriyle görevden alınmış, gönderildiği Stavropol'da 26 Ekim 1887'de öldürülmüştür.⁶¹

Ermeniler, Kafkasya'nın işgali esnasında Rus ordusunun kritik mevkiilerinde yer almışlardır. Ermenilerin nüfusu, Rus iskân siyaseti ve ticarî faaliyetleri neticesinde önemli ölçüde artmıştır. Özellikle şehir idaresi ve sanayi işletmelerinde Ermenilerin artan gücü, Ruslaştırma politikalarını zorlaştırmıştır. Bu nedenle Rus idaresi tarafından bir tehdit unsuru olarak görülmüşlerdir. İmparator III. Aleksandr, 1882 yılında İçişleri Bakanı D.A. Tolstoy'a Ermeni milliyetçiliğine karşı önlem alınması emri vermiştir. 1880'lerin sonlarına doğru neredeyse tüm Ermeniler yüksek devlet görevlerinden atılmışlardır. 1885'te Kafkasya Genel Valisi Dondukov-Korsakov'un emriyle 160 Ermeni cemaat okulu kapatılmış, 1889 Mart ayında Ermenistan'ın tarihi ve coğrafyasının okul müfredatlarından çıkarılmasına ilişkin Çarlık kararnamesi yayımlanmıştır. Ermeni okulları Rus genel eğitim sistemine dâhil edilmiş ve 1903'te Ermeni kilisesine ait mülkler kamulaştırılmıştır. Bu baskılara tepki olarak Ekim 1903'te, Kafkasya Genel Valisi [*Glavnaoçalstvuyuşiy Kavkazskoy Administratsey*] G.S. Golitsin (1896-1905), Ermeni Sosyal Demokrat Parti üyelerinin saldırısı sonucu

⁵⁸ Kupatadze, "Language Policy of The Russian Empire in Georgia", s. 409-410.

⁵⁹ E.İ. Kobahidze, "Russkiy Yazık v Obrazovatelnoy Praktike Kavkazskoy Naçalnoy Şkoli v XIX- Naçale XX v.", *Kulturnaya Politika na Kavkaze Kak Faktor Utverjdeniya Rossiyskoy Gosudarstvennosti i Obsşerossiyskoy İdentıçnosti*, Vladkavkaz 2016, s. 42.

⁶⁰ Kupatadze, "Language Policy of The Russian Empire in Georgia", s. 410.

⁶¹ *Oçerki İstorii Gruzii: Guriziya v XIX. veke*, Tom V, Tbilisi 1990, s. 444-446.

ağır şekilde yaralanmıştır.⁶² Bunun üzerine Ermeni öğrencilerine yardım eden hayır cemiyetleri, tiyatro cemiyeti, Ermenice gazete ve dergiler kapatılmıştır.⁶³

Rus dil politikalarının bir neticesi olarak Rusça bilmek Müslüman din eğitimciler için de zorunlu olmuş, bu karar 16 Temmuz 1888'de yasalaşmıştır. 11 Ekim 1890'da din adamlarının Rusça bilgilerini ölçmek amacıyla sınava tabi tutulmalarına dair yasa kabul edilmiştir. Dil alanındaki dayatmacı politikalar Kafkas halkları arasında memnuniyetsizlik doğurmuştur. Gence Şehir Mektebi öğrenci velileri Kafkasya'daki idareye gönderdikleri dilekçelerde anadilde eğitim yapılmamasını eleştirmişlerdir. Yeni eğitim döneminden itibaren Rusça yerine anadilde eğitim talep etmişlerdir. Buna rağmen sonraki yıllarda eğitim konusunda daha sert önlemler alınmış; ders müfredatı, öğrenciler ve eğitimciler daha sıkı bir şekilde kontrol edilmiştir.⁶⁴

Rus kültür politikalarının Müslüman kadınlar üzerindeki etkisini göstermesi bakımından Hayriye Mağmûme'nin Tiflis'ten İstanbul'daki *Hanım-lara Mahsus Gazete*'ye gönderdiği mektubu bazı bilgiler sunmaktadır. Hayriye'nin 23 Nisan 1896 tarihli mektubuna göre Tiflis'te Müslüman kızların eğitimi için bir mektep bulunmaması nedeniyle Rus kızları için eğitim veren *İnstüt*⁶⁵ adlı okulda eğitim görmüş, bu süreçte dinini gizleyerek ve baskılara göğüs gererek sonraki kardeşlerine örnek olmak gayesiyle mezun olmuştur. Bu noktada Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarına karşı Hayriye'nin Müslüman kimliğini ön plana çıkardığı, özellikle Müslüman kadınların eğitimsiz kalmasının inançtan değil, görenekten geldiğini savunmuştur. Bakü'de Müslümanların yardımıyla bir kız mektebinin açılmak üzere olduğunu, Tiflis'te ise gelecek kış bir kız mektebinin açılacağını bildirmiştir.⁶⁶

Rus politikalarının sonuçlarına dair Kafkasya idarecisi [*Glavnona-çalstvuyuşiy Kavkazskoy Administratsey*] S.A. Şeremetyev'in 1895 yılındaki raporuna göre Rus kültürünün Kuzey Kafkasya'daki hâkimiyeti belirgin iken aynı durum Güney Kafkasya için söz konusu değildir. Benzer durum Şeremetyev'in halefi G.S. Golitsın'ın 1902'de İmparator II. Nikolay'a sunduğu raporda da görülmektedir. Golitsın, bölgedeki halkların sosyal, ekonomik ve manevi olarak ilerleme kat ettiğinden, özellikle aralarında konar-göçerlerin

⁶² *Novaya İmperskaya İstoriya Postsovyetskogo Prostranstva*, Red. İ Sost. İ. Gerasimov, S. Glebov, A. Kaplunovskiy, M. Mogilnor, A. Semyonov, Tsentr İssledovaniy Natsionalizma İ İmperii, Kazan 2004, s. 345.

⁶³ A.K. Civilegov, *Armayane v Rossii*, Trud i Volya, Moskva 1906, s. 29-30.

⁶⁴ Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", s. 549-555.

⁶⁵ Bu okul 1840 yılında açılan Güney Kafkasya Kız Enstitüsü (*Zakavkazskiy Deviçiy İstitut*)'dür; *Sbornik Statistiçeskih Svedeniy o Kavkaze*, Sost. H.N. Voronov, Tom I., Otdel II., Tiflis 1869, s. 156

⁶⁶ Nâzım [İçsel], *İslam Hanımları: Alem-i İslâmiyette Hayat-ı Aile*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1318 [1900], s. 110-115.

bulunduğu Müslümanların gelişim gösterdiğinden bahsetmiş, ancak Güney Kafkasya'da Ruslaştırma politikasının başarıdan uzak olduğunun altını çizmiştir. Golitsin'a göre olumlu ve olumsuz tüm sonuçlarına rağmen Rus politikalarının doğruluğu kesindir.⁶⁷ Şeremetyev'in dikkat çektiği diğer bir husus ise Rus hâkimiyetinin tesisi ve Rus dilinin önemli ölçüde yayılması nedeniyle Kuzey Kafkasya'nın büyük kısmının imparatorluğun merkezi bölgelerinden neredeyse ayırt edilemez hâle geldiğidir.⁶⁸ Bu gelişmede Rus eğitiminin katkısını saptamak zor olmakla birlikte sayısal olarak üstün duruma geldiği açıktır. Kafkas Eğitim Bölgesi Mütevellisi'nin 1903 yılı raporuna göre toplam 2086 ilkokulun %92'sinden fazlasında eğitim dili Rusçadır. Diğer %8'inde ise anadile sadece Rus dilinin öğretiminde yardımcı bir araç olarak izin verilmiştir.⁶⁹

Sayısal veriler ve resmî raporların dışında Rus eğitim ve kültür politikaları soyadlarına kadar yansıyan bir Ruslaşmayı beraberinde getirmiştir. Ermeni soyadlarından *Petrosyan/Bedrosyan*'ın Petrosov, *Ayvazyan*'ın Ayvazovskiy; Gürcü soyadlarından *Avalişvili*'nin Avalov, *Tsitsişvili*'nin Tsitsianov; Türk/Müslüman soyadlarından *Ahmat*'ın Ahmatov, *Nazar*'ın Nazarov, *Kadir*'in Kadirov şeklinde değişimi buna örnek gösterilebilir.⁷⁰

1905 İhtilali, Kafkas halkları üzerindeki baskı politikalarının sona ermesini ve Rus olmayan halklara karşı daha ılımlı bir yaklaşımı getirmiştir. Dil, din, kültür alanındaki sınırlama ve yasaklamalar kaldırılmıştır. Bu süreç kısa sürmüş, 24 Kasım 1905'te alınan olağanüstü hâl kanunlarıyla monarşiye tehdit oluşturabilecek her türlü basın-yayın, milliyetçi örgütlenme sıkı kontrol altında alınmıştır.⁷¹ Böylece V.İ. Lenin'in "*Halkların Hapishanesi*"⁷² adını verdiği Rusya kendini daha fazla göstermiştir.

1907 yılında Hristiyan Gürcüler seslerini duyurmak amacıyla Hollanda'nın Lahey kentinde düzenlenen sulh konferansındaki heyetlere Gürcistan'daki Rus kültür politikalarını kültürel soykırım olarak değerlendiren bir mektup yazmışlardır. Rusya'nın dil, din ve idarî alanlardaki yaklaşık yüz yıllık politikasının sert bir eleştirisi olan mektuba göre süreç 1783 (Georgiyevsk) Antlaşması ve ardından 1801'de Gürcistan'ın ilhakıyla başlamıştır. Böylelikle idarede Gürcülerden memur bırakılmamış, 1850'lerden itibaren Gürcü dili

⁶⁷ Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", s. 551-555.

⁶⁸ Kobahidze, "Russkiy Yazık v Obrazovatelnoy Praktike Kavkazskoy Naçalnoy Şkolu v XIX-Naçale XX v.", s. 51.

⁶⁹ *Otçet Naçalnika Terskoy Oblasti i Nakaznogo Atamana Terskogo Kazaçevo Voiska za 1913 god*, Elektropeçatiya Tipografii Terskago Oblastnogo Pravleniya, Vladikavkaz 1914, s. 225-226.

⁷⁰ B.O. Unbegaun, *Russkie Familii*, Progress, Moskva 1989.

⁷¹ Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", s. 551-555.

⁷² V.İ. Lenin, *Sbornik Proizvedeniy*, Moskva 1976, s. 145.

okullardan kısmen de kilise ve resmî dairelerden kaldırılmış; hükümler halkın anlayamadığı Rus dilinde verilerek “*ahali en kutsal hakkından mahrum edilmiştir*”. Bununla birlikte zorunlu askerliğe tabi tutulan Gürcü halkının yarısı iklimine yabancı oldukları Rusya’nın kuzey tarafları ve Sibiry’a gönderilmekten dolayı hayatını kaybetmiştir. Yeni meşrutiyet idaresinde Duma’da Gürcistan’a yeterince temsil hakkı verilmemiştir. Dünyanın en eski kiliselerinden olan Gürcü kilisesi bütün imtiyazlarından ve servetinden mahrum edilmiş, Ortaçağ’ın en önemli mimari eserleri ortadan kaldırılmış, yıllık geliri yaklaşık iki buçuk milyon ruble olan Gürcü kilisesine ait arazilere el konularak Rusların ve farklı milletlerin yerleşimine açılmıştır. Bu sert Rus politikaları için söz konusu mektupta “*Tâmerlan (Timur) istilâsından beri böyle bir vakianın benzeri tarihte görülmemiş...*” ifadesi kullanılmıştır.⁷³

Eğitimdeki kilise etkisi 1905 İhtilali’nin ardından azalmıştır, 1910’larda Osetya’daki ilköğretim sistemi, Kutsal Sinod’un yetki alanından alınarak Halk Eğitimi Bakanlığı’na devredilmiştir. Böylelikle rahip öğretmenlerin yerini pedagojik eğitilmiş Tiflis Aleksandr Öğretmen Okulu mezunu Osetler almaya başlamıştır.⁷⁴

Dağıstan’daki Ruslaştırma faaliyetleri din ve dil çerçevesinde yoğunlaşmıştır. Bu amaçla açılan Rus okullarında yerli çocuklar yetiştirilmiş ve devlet kademelerinde görev almaları sağlanmıştır. Ancak XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus kültür politikalarına karşı yerel tepkiler artmıştır. Bu durum Bakü Şehbenderi Kemal Bey’in 1914 yılındaki raporuna yansımıştır. Buna göre Kafkasya Türkleri arasında artan milliyetçi duygular Rusların Dağıstan halkıyla olan bağı zayıflatmıştır. Buna bağlı olarak Rus politikaları çerçevesinde ilkokulda eğitim Rusça yapılmış, halk arasında Türkçe öğrenimi engellenmiştir. Dağıstan’daki yerel dillerin gramer yapısına dair bir kaynak olmadığından bu alandaki dil incelemeleri meşakkatli alfabe çalışmaları ve bu amaçla açılan okullara halkın ilgisizliği nedeniyle girişimler sonuçsuz kalmıştır. Bununla birlikte köy ve kasabalar arasındaki yerel yazışmalarda Arapçanın yerine Rusça kullanımının dayatılması ve bu yazışmalar için kâtipler gönderilmesi itirazlara ve tepkilere neden olmuştur. Bununla ilgili memnuniyetsizliği iletmek üzere bölgedeki Rus idari amirlerine gönderilen temsilcilerin azarlanıp, tutuklanmaları ise tabana yayılan kitlesel bir tepkiye neden olmuştur. Dağıstan’daki Rus dil

⁷³ BOA, YPRK.KOM, 15/44 (17 Haziran 1907); 1880’lerde Dranda köyündeki Ortaçağ dönemine ait Gürcü kilisesi Rus erkek manastırına, 1893’te diğer bir Gürcü kilisesi ise Rus kadın manastırına dönüştürülmüştür. Gürcü fresk ve yazıtların kaldırıldığı kiliseler Rus yapısı hâline getirilmiştir. Abhazya’daki kilise ayinleri Rusça yapılmış ve psikopos olarak Rus din adamları atanmıştır. Bejan Khorava, *Abhazetis Samtavros Gauqmeba da Mikheil Şarvaşidze*, Tiflis 2011, s. 311-315.

⁷⁴ *Severnny Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2007, s. 270-273.

politikalarına yönelik tepkinin temelinde yerel anadilde eğitim ile birlikte ayrıca Kuran dili olduğu için Arapça ve Dağıstan'da toplulukların birbiriyle anlaşabildiği ortak dil olduğu için Türkçe eğitimi savunan kesimlerin memnuniyetsizliği yatmaktadır. Hatta söz konusu taleplerine karşılık bulamayan Dağıstanlıların, Türkçe öğrenimi için zaman zaman İstanbul'daki Darülmualimin'e ve Fatih'teki Gelenbevi Sultanisi'ne çocuklarını gönderdikleri bilinmektedir.⁷⁵

Azerbaycan, Rus kültür politikaları Gürcü topraklarına nazaran daha ılımlı bir çizgide başlamıştır. Özellikle Vorontsov döneminde yerli halka idarî görevlerde yer verilmiştir. Bu kadrolar Rus askerî okulları veya Rus-Tatar Okulları'nda eğitim görmüşlerdir. Bu göreceli hoşgörü ortamı Rus gazetelerindeki Azerbaycan kültür ve folkloruna dair yazılarla sürmüştür. Rus eğitimi Kafkasya'nın diğer kesimlerinde olduğu gibi yerel halk ve idare arasında tartışma konusu olmuştur. Ahundzade, Zerdabi, Şirvani gibi kişiler başlangıç düzeyindeki mektepler ve din adamı yetiştiren medreselerdeki eğitiminin Rusça öğrenimiyle birleştirilmesini halkın Müslüman olmayan dünyayı öğrenmesini sağlayacağını ileri sürerek Rus eğitim politikasını desteklemiştir. Buna muhalif aydınlar ise Rusça eğitimin çocukları Hristiyanlaştıracağını öne sürerek bunun aksini savunan kişileri Ruslaştırma politikalarına hizmet etmekle suçlanmışlardır. Bu tartışmalar etrafında güçlenen hassasiyet Müslüman okullarının modernleştirilmesi ihtiyacını, yani Cedidcilik hareketini doğurmuştur.⁷⁶

Yeni tip ilk mekteplerden biri 1869'da Şirvani'nin öncülüğünde Şemahı'da açılmış, bunu Şuşa, Lenkeran, Ordubad, Nahçıvan'daki mektepler izlemiştir. Yeni mektep mezunları toplumsal alanda ön plana çıkmaya başlamış; 1887'de Tiflis'teki Aleksandr Muallimler Enstitüsü'nden mezun olan Habıbbey Mahmudbeyov ve Sultan Mecid Qanizade öncülüğünde kurulan Rus-Tatar mektepleri Azerbaycan eğitimi tarihinde önemli rol oynamıştır. Bu okular Bakü'nün ardından Nahçıvan, Nuha, Şuşa, Salyan, Gence ve çevre bölgelerde açılmıştır. Eğitimci ihtiyacı Gori'deki Güney Kafkasya Muallim Semineriyası* adlı öğretmen okulundan sağlanmıştır. Buradan mezun Azerbaycanlı öğretmenler Azerbaycan eğitim ve kültür hayatının önemli şahsiyetleri hâline gelmişlerdir. Bölgedeki Avrupa tarzı eğitim, özellikle petrol alanında faaliyet gösteren şirketler tarafından açılan mekteplerle desteklenmiştir. Bunun yanında Türk dili üzerine birçok eser hazırlanmıştır.⁷⁷

⁷⁵ BOA, HR.SFR.1, 173/22, (9 Nisan 1914).

⁷⁶ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam yayıncılık, İstanbul 1988, s. 42-55.

* *Zakavkazskaya Uçitelskaya Seminariya*.

⁷⁷ Yelizavetpol Guberniyası Karyagin Kazası Kargapazar Mektebi muallimi A. Tahirov'un *Tatar Dili Rehberi* (1887), Şükrülla Muharremzade Karabağı'nın *Herfler ve Hetler Kitabı* (1890) bular arasındadır; *Azerbaycan Tarihi*, s. 346-352; "Rus-Tatar Mektepleri",

Rus politikalarının yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişmesiyle yerel halk idarî görevlerden uzaklaştırılmaya başlamıştır. Bu ise Rus okullarında eğitim görmüş söz konusu yerli aydınların gazeteciliğe yönelmesine yol açmıştır. Bu durum Rus kültür politikalarına karşı Türk halkları arasındaki milli uyanışta etkin olmuş; *Ekinci, Ziyâ, Ziyâ-yı Kavkaz, Şarkî Rus, Kaspiy, Keşkül* gibi yayınlar Azerbaycan halkının milli bilinç kazanmasında önemli rol oynamıştır. Elbette Türkçe matbuat Rus idaresinin engel ve yasaklarıyla karşılaşmıştır.⁷⁸ Bu baskılar 1905 İhtilali sonrası azalmış ve birçok gazete dergi, tiyatro faaliyete başlamıştır. 1905-1917 arasında Azerbaycan'da 63 gazete ve dergi yayımlanmıştır.⁷⁹ Rus kültür politikalarına karşı Gürcü ulusal hareketinin bir benzeri olarak Azerbaycan'da Rus eğitimiyle yetişmiş ancak milli hassasiyete de sahip nesiller Topçubaşı Ali Merdan Bey, Hüseyinzade Ali Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey, Zeynelabidin Tagiyev'in himayelerinde faaliyet göstermişlerdir.⁸⁰

Rusya'nın 1905'e kadar Azerbaycan'da uyguladığı politika, özellikle eğitim yoluyla Ruslaştırma ilk zamanlar hemen kabul görmemiştir ancak ilerleyen dönemlerde bu asimilasyon politikalarına karşı çıkan aydınlar yine bu okullarda yetişmiş ve Rus tedrisatından yararlanmayı bilmişlerdir. Medrese ve yeni tip okulların bir arada varlığını sürdürmesiyle kültürel alanda bir eski-yeni etkileşimi de ortaya çıkmıştır. Ayrıca Rusya'nın tecrübe ettiği 1905 ve 1917 ihtilalleri Azerbaycan'a özgürlük sağlamıştır. Böylelikle kültürel etkileşim ve yeni aydınlar öncülüğünde milli kültürün geride kalmadığı, ancak Rus kültür politikalarının da kendini hissettirdiği bir kültürel yenilenme süreci yaşanmıştır.⁸¹

Sonuç

Çarlık Rusya'sı siyasî sınırlarını ve kültürel nüfuzunu genişletmek suretiyle koruma politikası izlemiştir. Bu çerçevede Rus olmayan Kafkas halklarını Rus kültürü içinde eritmeye ve entegre etmeye çalışmıştır. Güney Kafkasya'da Tiflis, idarî merkez olmanın yanında bu politikaların merkezi

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası, II Cild, Baş Redaktor Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı 2004, s. 313.

⁷⁸ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam yayıncılık, İstanbul 1988, s. 42-55.

⁷⁹ Fikret Türkmen, "Azerbaycan'da Fikri ve Edebi Uyanış İle Türkiye'den Gelen Muallim Cevdet'in Faaliyetleri", *Uluslararası Kültürel Paradigmalar ve Yenilenen Azerbaycan: Bildiriler*, (15-16 Kasım 2018, Bakü/Azerbaycan), Editör Doç. Dr. Mehmet Şahin, Rating Academy Yayınları, Çanakkale 2018, s. 1.

⁸⁰ Azer Adıgüzelov, "Tarihsel Gelişim İçinde Azerbaycan Basını ve İlk Basılı Ürünler", *Marmara İletişim Dergisi*, 10 (10), s. 260.

⁸¹ Ümit Akın, "Çarlık dönemi Rus Azerbaycanı'nda Eğitim", *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8/15 (2018), s. 2210.

olmuştur. Çevresindeki Gürcü toprakları Osmanlı ve Kuzey Kafkasya halklarının birleşmesini engelleyen tampon bölge işlevi görmüştür. Kuzey Kafkasya'da ise Rus idaresinin daha geç tesis edilmesi Güney Kafkasya'dakinden daha farklı kültür politikalarının uygulanmasını ve görece yerel düzene çok fazla müdahale edilmemesini getirmiştir.

Eğitim, Kafkas halklarının Ruslaştırılmasında en önemli araç olmuştur. Yerel okullarda ana dil yerine Rus dili zorunlu hâle getirilerek geleceğin yerel idarecileri Rus okullarında yetiştirilmiştir. Yüksek tahsil Moskova ve Petersburg'da mümkün olmuştur. Müslüman halkın Rus askerî okullarında eğitim almasıyla elit bir Müslüman sınıfı ortaya çıkarmıştır. Devlet kadrolarındaki Hristiyan Gürcü ve Ermeniler karşısında soyadları Rusçaya uyarlanmış Kafkasya Müslümanları ve Türkleri ortaya çıkmıştır. Böylelikle Rus merkezlerinde doğrudan Rus kültürüyle genç nesiller yetişmiştir. Bununla birlikte, Kafkas coğrafyasında ortak dil olarak yayılan Rusça daha yaygın olan Türkçenin yerini almaya başlamıştır.

İlk dönem basın-yayın faaliyetlerinde resmî gazete türü yayımlar göze çarparken zamanla özel gazete ve dergi sayısı artmıştır. Bunlar arasındaki milliyetçi ve Rus karşıtı olanlar kapatılmıştır. Buna karşın Rus eğitim kurumlarında yetişen yerel aydınlar arasında yayılan milliyetçi ve özgürlükçü düşünceler Rus idaresinin engellemelerine rağmen bilhassa basın-yayın faaliyetleriyle halka sirayet etmiştir. Bu bakımdan Rus eğitimiyle yetişmiş Kafkasyalı muhalif aydınlar ve basın yayım faaliyetleri Gürcistan, Azerbaycan, Dağıstan, Ermenistan gibi devletlerin temellerini oluşturacak entelektüellerin, liderlerin ve bağımsızlık fikirlerinin gelişmesinde rol oynamıştır.

Sert Rus politikaları, 1905 İhtilali'nin ardından kısa bir süreliğine sona ermiş, ancak iktidarın toplumsal kontrolü ele almasıyla birlikte baskı temelli uygulamalar yeniden başlamıştır. Rus idaresinin Kafkasya'da tatbik ettiği dil ve kültür politikaları, yerli halkların mahalli sınırların dışında bir kariyer sahibi olabilmek için görece de olsa Ruslaşmasını mecbur kılmıştır. Nitekim sosyal statü değişimi veya idareci konuma yükselmenin yolu Rus eğitimi ve Rus dilinden geçmiş, bu yolda Ruslarla evlilikler, Rusça soyadları, Rus ortodoksluğu gibi tercihler önemli avantajlar sağlamıştır. Bunlara ek olarak Rus idaresiyle yaşanan kentsel değişimler, yerel halk üzerinde Rus kültür tahakkümünün tesisinde etkili olmuştur. Günümüzde dahi Rus kimliğini Kafkasya'da temsil eden caddeler, anıtlar, resmi binalar, tiyatro-opera-kütüphane gibi kamusal alanlar buna hizmet etmiştir. Bu bağlamda Kafkasya'daki Rus kültür politikaları Rus hâkimiyetinin tesisinde önemli sacayaklarını oluşturmuştur.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, HR.SFR.1, 173-22, (9 Nisan 1914).

BOA, YPRK.KOM, 15-44 (17 Haziran 1907).

2.Sürelî Yayınlar

Bratskoe Slovo

Droeba

Kavkaz

Akti, sobranniye Kavkazskoy arheografiçeskoy Komissiyey (AKAK)

Akti, Sobrannie Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiyey (AKAK), Tom II, Tiflis 1868.

AKAK, Tom 2, Tiflis 1868, No 365: "Otnoşenie kn. Tsitsianova k ministru narodnago prosveşeniya gr. Petru Vasileviçu Zavodovskomu, ot 28-go dekabrya 1802 goda, No 21",

*Akti, Sobrannie Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiyey (AKAK)*1866-1904, Tom VIII, I. Grajdanskaya Çast, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestika Kavkazskago, Tiflis 1881.

3.Kitap ve Makaleler

ADIGÜZELOV, Azer, "Tarihsel Gelişim İçinde Azerbaycan Basını ve İlk Basılı Ürünler", *Marmara İletişim Dergisi*, 10 (10), ss. 257-266.

Ahali Kartuli Literatura (XIX s), Tbilisi Universitetis Gamomtsemloba, Tbilisi 1979.

AKIN, Ümit, "Çarlık dönemi Rus Azerbaycanı'nda Eğitim", *OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8/15 (2018), ss. 2193-2215.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası, II Cild, Baş Redaktor Yaqub Mahmudov, Lider Neşriyyat, Bakı 2004.

BADDELİ CON, *Zavoevanie Kavkaza Russkimi 1720-1860*, Moskva 2011.

BARAMİDZE, A.-RADİANİ, Ş.-JGENTİ, V., *İstoriya Gruzinskoy Literaturi: Kratkiy Oçerk*, Tiflis 1958.

Bibliografiya Russkoy Periodiçeskoy Peçati 1703-1900 gg., Sostavitel N.M. Lisovskiy, Tipografiya Akts. Obş. Tip. Dela, Petrograd 1915.

BLEİH, Nadejda Oskarovna, "Rol Rossiyskoy İmperii v Razvitii Sistemi Prosveşeniya u Musulmanskih Narodov Severnago Kavkaza", *Dialog so Vremenem*, 72 (2020), ss. 376-390.

BUHNIKAŞVİLİ, G., *Gruzinskiy Teatr za Sto Let: Krat. Obzor*, Zarya Vostoka, Tbilisi 1950.

CİVİLEGOV, A.K., *Armayane v Rossii, Trud i Volya*, Moskva 1906.

DUBROVİN, N.F., *Zakavkaze ot 1803-1806 goda*, Sankt Peterburg 1866.

FADAYEV, A.V., *Rossia i Kavkaz v Pervoy Tretiy XIX Veka*, İzdatelstvo

Akademii Nauk SSSR, Moskva 1960.

FORSYTH, James, *Kafkasya*, Çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019.

Geografiçesko-Statistiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii, Tom V, Sankt Peterburg 1885.

GÜLNARA Goca Memmedli, *Gürcistan'da İslam Din Eğitimi*, Ankara 2021, s. 27-30.

HAÇAPURİDZE, Luiza, *Yakob Gogebaşvili Qartvelta Satemo Kiloebis Şesaheb, Qartvelur Ena Kilota Gandasebis Sakithebi*, Kutaisi 2009.

IOSELİANİ, Platon, *A Short History of the Georgian Church*, Saunders, Otley and Company, London 1866.

İSAKOV, S.G., *Literatura Narodov Zakavkazya*, Vıpusk I, Tartu 1990.

İSMAİL-ZADE, D.İ., *Naselenie Gorodov Zakavkazskago Kraya v XIX – naçale XX v. İstoriko-Demografiçesiy Analiz*, Moskva 1991

İstoriciçeskiy Obzor Deyatelnosti Ministerstva Narodnago Prosveşeniya: 1802-1902 gg., Sost. S.V. Rojdestvenskiy, İzdanie Ministerstva Narodnago Prosveşeniya, Sankt Peterburg 1902.

İVANOVA, T., *Lermantov na Kavkaze*, Detskaya Literatura, Moskva 1975.

KAPICI, Özhan, “Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX.Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitütünün Kuruluşu ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Türkbilig*, 31 (2016), s. 1-32 .

KALİNİN, M.İ., *İzbrannie Proizvedeniya 1917-1925*, Tom 1, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiçeskiy Literaturı, Moskva 1960.

KHORAVA, Bejan, *Abhazetis Samtavros Gauqmeba da Mikheil Şarvaşidze*, Tiflis 2011.

KOBAHİDZE, E.İ., “Russkiy Yazık v Obrazovatelnoy Praktike Kavkazskoy Naçalnoy Şkolı v XIX- Naçale XX v.”, *Kulturnaya Politika na Kavkaze Kak Faktor Utverjdeniya Rossiyskoy Gosudarstvennosti i Obşerossiyskoy İdentiçnosti*, Vladkavkaz 2016, ss. 42-55.

KORTUA, Nikoloz, *Russko-Gruzinskiye Vzaimootnoşeniya Vo Vtoroi Polovine XVIII Veka*, Tiflis 1989.

KUPATADZE, Bondo, “Language Policy of The Russian Empire in Georgia”, *The 3rd International Symposium Languages and Memories: The Multi-Layered Human Experiences and Varieties of Interpretations*, Research Institute for World Languages, Osaka University, November 1, 2009 Japan, ss. 405-411.

KUSOVA, L.B.-YELENA, D.B., “Stanovlenie i Razvitie Naçalnago Obrazovaniya v Severo-Kavkazskom Regione (konets XVIII naçalo XX stoletiy)”, *Vestnik Kostromskago Gosudarstvennago Universiteta*, 15/2 (2009), ss. 292-296.

LAZARYAN, S.S., *Voyenno-Politiçeskaya i Administarivno-Pravovaya Deyatelnost Knyazyaya M.S. Vorontsova v Kavkazskom Krae 1845-1854 gg*, Pyatigorsk 2012.

LEBEDEVA, P.V., “Formirovanie Gruzinskoy Natsionalnoy İdey”,

Sovremennaya Nauka: Aktualnye Problemy Teorii i Praktiki, No: 3, Seria: Poznanie 2021, ss. 22-25.

LENİN, V.İ., *Sbornik Proizvedeniy*, Moskva 1976.

LEONOVA, V.A. & Vardanyan, K.K., Efremyan, L.B., “İstoriçeskiy Obzor Sozdaniya Ulitsı Haçatura Abovyana v G. Erevane i Sovremennoe Sostoyane Odnomennoy Skvera”, *Lestnoy Vestnik*, No:3, 2021, ss. 82-92.

LUÇİNSKİY, Yuriy, “Knyaz M.S. Vorontsov na Kavkaze: Vektory Kulturnoy Politiki”, *Svobodnaya Mysl*, 6/1684 (2020), ss. 193-204.

Malaya Sovyetskaya Entsiklopediya, (Gornyatsiy-İlosos), Moskva 1958.

MUTİYEVA, O.S., “Deti-Amanatı v Politike Rossiyskoy İmperii v Godı Kavkazskoy Voynı 1817-1864 gg. (na primere Dagestana)”, *Problemy Vostokovedeniya*, 2019/1 (83), ss. 47-51.

Nariman Narimanov: İzbrannie Proizvedeniya 1890-1917, Tom 1, Bakü 1988.

NÂZİM [İçsel], *İslam Hanımları: Alem-i İslâmiyette Hayat-ı Aile*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1318 [1900].

Novaya İmperskaya İstoriya Postsovyetskogo Prostranstva, Red. İ Sost. İ. Gerasimov, S. Glebov, A. Kaplunovskiy, M. Mogilnor, A. Semyonov, Tsentralnyy Natsionalizm i İmperii, Kazan 2004.

Oçerki İstorii Gruzii: Guriziya v XIX. veke, Tom V, Tbilisi 1990.

Otçet Naçalnika Terskoy Oblasti i Nakaznogo Atamana Terskogo Kazaçyeyo Voiska za 1913 god, Elektropeçatniya Tipografii Terskago Oblastnago Pravleniya, Vladikavkaz 1914.

Pamyatniki Vremen Utverjdeniya Russkago Vladıçestva na Kavkaze, Pod Redaktsiey General Mayor Potto, Vıpusk I., Tipografiya Ştaba Kavkazskago Voennago Okrugı, Tiflis 1906.

Periodičeskaya Peçat na Kavkaze, Elektropeçatnaya Gruz. İzd. T., Tiflis 1901.

R. WEEKS, Theodore, “Russification: Word and Practice 1863-1914”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Dec., 2004, Vol. 148, No. 4, (Dec., 2004), ss. 471-489.

RESULZADE, M.E., *Azərbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyyət-i Təşəkkülü və Şimdiki Vəziyyəti*, Azərbaycan Türkleri Kültür və Dayanışma Derneği, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1990.

SARABSKİY, A.G., *Vozniknovenie i Razvitie Azerbaycanskogo Muzikalnogo Teatra (do 1917)*, İzdatelstvo AN Azerbaycanskoy SSR, [Baku](#) 1968.

Sbornik Dokumentov i Statey Po Voprosu Ob Obrazovanii İnorodtsev, Tipografiya Tovarişestva Obşestvennaya Polza, Sankt Peterburg 1869.

Sbornik Rasporyajeniy po Ministerstvu Narodnago Prosvęşeniya, Tom Perviy, 1802-1834, Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt Peterburg 1866.

Sbornik Statistiçeskih Svedeniy o Kavkaze, Sost. H.N. Voronov, Tom I., Otdel II., Tiflis 1869.

Severnıy Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2007.

Sovremennik: Literaturny Jurnal İzdavaemy Aleksandrom Puşkinum, Kniga, Moskva 1987.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam yayıncılık, İstanbul 1988.

ŞİŞİMER, L.F., *Prosodiçeskaya Struktra Russkoy Otvetnoy Repliki v Usloviyah Kabardino-Çerkesskoy İnterferentsii*, Directmedia, Moskva-Berlin 2015.

TAKAYŞVİLİ, E., *Opisanie Rukopisey Obşestva Rasprostraneniya Gramotnosti Sredi Gruzinskago Naseleniya*, Tom I, Vıp. 1-4., Tipografiya K.P. Kozlovskago, Tiflis 1902-1904.

TANRIVERDİ, Mustafa, “Kafkasya’da Ruslaştırma siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2.Spec. issue (2017), ss. 538-557.

TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993.

Teatr v Tiflise s 1845–1856 god, Tipografiya Kantseliariy Glavnonaçalstviuüşçego Grajanskoy Çastiu na Kavkaze, Tiflis 1888.

TKAÇENKO, D.S., *Rossiyskie İstoriko-Kulturnie Pamyatnik na Severnom Kavkaze v XIX- naçale XX vv.*, Severo-Kavkazskiy Federalniy Universitet, Stavrapol 2017.

TURAN, Resul, “Gürcistan Parlamento Milli Kütüphanesi ve Milli El Yazmaları Merkezi”, *Kitap ve Kütüphane*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021, ss. 203-214.

TÜRKMEN, Fikret, “Azerbaycan’da Fikri ve Edebi Uyanış İle Türkiye’den Gelen Muallim Cevdet’in Faaliyetleri”, *Uluslararası Kültürel Paradigmalar ve Yenilenen Azerbaycan: Bildiriler*, (15-16 Kasım 2018, Bakü/Azerbaycan), Editör Doç. Dr. Mehmet ŞAHİN, Rating Academy Yayınları, Çanakkale 2018, ss. 1-5.

UNBEGAUN, B.O., *Russkie Familii*, Progress, Moskva 1989.

URUŞADZE, A.T., *Kavkaz: Vzaimodeystvie Kultur (Konets XVIII-Seredina XIX vv.)*, İzdatelstvo Yujnogo Federalnogo Universiteta, Rostov Na Donu 2016.

USPENSKIY, G.İ., *Polnoe Sobranie Soçineniy: Vlast Zemli Oçerki i Rasskazı 1882-1883*, Tom 8, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1949.

VATEYŞVİLİ, D.L., *Russkaya Obşestvennaya Mısl i Peçat na Kavkaze v Pervoy Treti XIX Veka*, Moskva 1973.

Voennaya Entsiklopediya, Tom XI., Tip. T-va İ.D. Sıtina, Sankt Peterburg 1913.

ZELNİTSKAYA, R.Ş., “Prosvetitelskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Abhazii v Kontse XIX-Naçale XX. v.”, *Kavkazologiya*, No:1, 2019, ss. 87-94.